

1. Παναγία στη Σκλαβοπούλα Σελίνου (6^η μισό 14ου αι.). Οι κολαζόμενοι

Οι παραστάσεις των κολαζομένων γυναικών στις εκκλησίες της Κρήτης

Οι κολαζόμενες αποτελούν τμήμα του εικονογραφικού θέματος της Δευτέρας Παρουσίας. Συγκεκριμένα ανήκουν, μαζί με τους κολαζόμενους, στην εικονογράφηση της Κολάσεως και στα «εν αυτῇ διαλαμβανόμενα». Στις παλαιότερες απεικονίσεις της Δευτέρας Παρουσίας τον 11ο και 12ο αιώνα (ψηφιδωτό Παναγίας των Χαλκέων, μικρογραφίες στο χειρόγραφο Paris, gr. 74, εικόνες της Μονής Σινά, ψηφιδωτό του Torscello), οι κολαζόμενοι συνήθως απεικονίζονται συνοπτικά, χωρίς ιδιαίτερη μνεία στις αμαρτίες για τις οποίες τιμωρούνται. Μεγαλύτερη έμφαση δίνεται στο είδος της τιμωρίας τους (το πυρ το άσθετον, ο σκώληξ ο ακοίμητος, ο Τάρταρος, ο τριγμός των οδόντων, το σκότος το έξωτερον, η πίσσα).

Όμως ήδη από τις πρώτες απεικονίσεις του θέματος, εντοπίζονται παραστάσεις (Yilanli Kilise στην Καππαδοκία, 9ος-10ος αι.), όπου το είδος της αμαρτίας και η ποινή της συγκεκριμένοποιούνται. Τα παραδείγματα πληθαίνουν στο 12ο και 13ο αι. (Παναγία Μαυριώτισσα Καστοριάς, Άγιος Γεώργιος Κουθαρά Αττικής, Άη-Στράτηγος Μπουλαριών Μάνης, Παναγία Κερά Κριτσάς Μεραμπέλλου, Παναγία στο Καρύδι Αποκορώνου κλπ.). Το 14ο αιώνα αυτή η εικονογραφική παραλλαγή θα γνωρίσει ξεχωριστή δημοτικότητα (Παναγία Λιέβισκα στην Πριστένη, νάρθηκας Παναγίας του Μουτουλλά και Παναγίας στην Ασίνου της Κύπρου, Γκρατσάνιτσα, Ντέτσανη κλπ.), δημοτικότητα που θα συνεχιστεί και στους επόμενους αιώνες μέχρι και το 19ο αι. Η διάδοση που το θέμα γνωρίζει στις τοιχογραφημένες εκκλησίες της Κρήτης, το 14ο και 15ο αιώνα, σε συνδυασμό με τον περιορισμένο χώρο που αυτές διαθέτουν, λόγω των μικρών τους διαστάσεων, θα οδηγήσει στην απεικόνιση των ποινών των κολαζομένων και ως αυτοτελών παραστάσεων και όχι μόνον ως τημάτων της Δευτέρας Παρουσίας.

Το γεγονός ότι, όπως θα δούμε, οι κολαζόμενοι τιμωρούνται πολύ συχνότερα για αδικήματα κοινωνικής και ηθικής φύσεως παρά για ποινικά παραπτώματα, προσφέρει τη δυνατότητα μιας μελέτης που δεν θα εξαντλείται μόνο στην εικονογραφική ανάλυση του θέματος. Γιατί, μέσα από αυτές τις παραστάσεις μπορούμε να διερευνήσουμε, έμμεσα, τις κοινωνικές αντιλήψεις μιας εποχής, τις δοξασίες και προκαταλήψεις της γύρω από την αμαρτία και το κακό. Αυτό θα επιχειρήσω να διατυπώσω στο κείμενο που ακολουθεί, αναζητώντας, μέσω των παραστάσεων των κολαζομένων γυναικών, τις αντιλήψεις της εποχής για το γυναικείο φύλο.

Μαρία Βασιλάκη

Αρχαιολόγος

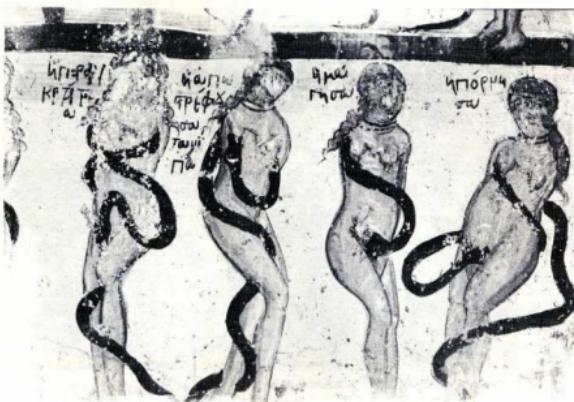

2. Αγία Παρουσεύη στον Κίτυρο Σελίνου (1372/73). Οι κολαζόμενοι

Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει το θέμα των ποινών των κολασμένων στις εκκλησίες της Κρήτης εντοπισθήκε από πολύ παλιά και στην πρώτη καταγραφή τους, στις αρχές του αιώνα, δρέθηκαν τέτοιες παροστάσεις σε αράντα-οκτώ τοιχογραφημένες εκκλησίες (Gerola 1908). Ο αριθμός των εκκλησιών με ανάλογες παραστάσεις αυξήθηκε με τις μελέτες του Σ. Μαδεράκη (Μαδεράκης 1978/81, Μαδεράκης 1984) και οι ποινές των κολασμένων στις Κρητικές εκκλησίες συμπεριλήφθηκαν και σε μελέτες γενικότερες πάνω στο θέμα (Garidis 1982, Garidis 1985).

Από τη μέχρι τώρα έρευνα ύχονταν εχόντων εντοπισθεί αράντα-δύο ειδών ποινών κολαζόμενών στις Κρητικές εκκλησίες. Ο τρόπος που οι κολαζόμενοι (-ες) απεικονίζονται ακολουθεί μια σχεδόν πανομοιότητα εικονογραφία: Ζωγραφίζονται πάντοτε γυμνοί είτε δεμένοι με αλυσίδες (εικ. 1) είτε, πολύ συχνότερα, τυλιγμένοι με φίδια (εικ. 2). Το είδος της αμαρτίας για την οποία τιμωρούνται δηλώνεται με επιγραφή δίπλα σε κάθε μορφή. Καμιά φορά ζωγραφίζεται μαζί με τον κολαζόμενο και το όργανο της αμαρτίας του και με αυτό το τύπο τιμωρείται. Άλλοτε, τα φίδια, που τυλίγονται στο κορμί των αμαρτωλών, δαγκώνουν τα μέλη του σώματος που διέπραξαν την αμαρτία.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα αμαρτήματα για τα οποία τιμωρούνται οι κολαζόμενοι αποτελούν και ποινικά αδικήματα αλλά κυρίως είναι παραπτώματα κοινωνικής και ηθικής φύσεως. Ως παραβάτες του ποινιού Δικαιού απεικονίζονται και τιμωρούνται στην Κόλαση, ο κλέπτης (ζωκλέπτης), ο φονέας, ο Σουράρης (τοκογύληφος), ο παραβλακτής (ο γεωργός που οικειοποιείται χωράφι του

3. Αγία Πελαγία Βιάννου. Η παρουσιά τρέπεται, η ἀποστρέψουσα τὰ νήπια, η μάγησσα, η πόρνη

γείτονα με το αλέτρι του), ο παραβεβίστης (ο γεωργός που κλέβει το σιτάρι του γείτονα), ο μιλωνάς (που κλέβει τα αλεύρι), ο παραζωγαστής (που κλέβει στο ζυγί) κλπ. Είναι φανέρω οτι το είδος των περισσότερων από αυτά τα ποινικά αδικήματα αντανακλούν την αγροτική διάρθρωση της κοινωνίας των χωριών της Κρήτης, στα οποία και δρίσκονται οι εκκλησίες με τις παραστάσεις αυτές. Από το μακρύ κατάλογο των τιμωρούμενων για κοινωνικά και ηθικά παραπτώματα, αναφέρω ενδεικτικά το φιλάργυρο, το συκοφάντη, το γούλαρη (λαιμαργό), τον πόρνο, τον κτημότη (κτηνοβάτη), το μέθυσα και το βλάσφημο. Στηριζόμενη στης κατηγορία ανήκουν και εκείνοι που παραμελούν τη θρησκευτική και εκκλησιαστικά τους καθήκοντα (οι κοινούντες την άγιαν Κυριακήν, οι ιερέας ο ψηφιτές την έκκλησην κλπ.). Ανάμεσα σε αυτές τις ποινές των κολαζόμενων ανδρών απεικονίζονται και εκείνες των κολαζόμενων γυναικών. Από τα παραδείγματα που έχουν μέχρι σήμερα εντοπισθεί θέλοντες ότι στην Κόλαση τιμωρούνται οι παρακάτω γυναικες:

1. Η μή προσφέρουσα τά πρόσφορα τή εκκλησία
2. Η διαργητρία (φιλάργυρη)
3. Η παπαΐδα η πορνεύουσα
4. Η πορνή
5. Η μαυλήστρα (προαγωγός)
6. Η αναντρού
7. Η παραγυναστρέα
8. Η ουρεύτρα (κουτσοπόλα)
9. Η παραδαρμογύκαστρα
10. Η παρακαθήστρα
11. Η καταλαύνος (γλωσσού)
12. Η ναυομυγαρέα (;
13. Η μάγησσα
14. Η κρηβαλήρητρα
15. Η μή βυζαντίουσα τά νήπια

16. Η μή θηλαζουσα τό ξένο βρέφος
17. Η αποστρέψουσα τά νήπια

Από τον κατάλογο των αμαρτωλών γυναικών, γίνεται φανέρω αυτό που τονιστήκε και παραπάνω, ότι δηλαδή τα περισσότερα από τα παραπτώματά τους είναι κοινωνικής και ηθικής φύσεως. Τα ποινικά αδικήματα σχέδιον απονοιάζονται. Μερικά από τα αμαρτήματα τους τα συναντήσαμε πανομοιότυπα και στους κολαζόμενους, όπως, για παραδείγμα, τη φιλάργυρη (διαργητρία) και την πόρνη (πόρνης). Στην πόρνη το φίδι τυλίγεται γύρω από το γυμνό της σώμα και δαγκώνει το μέλος με το οποίο διέπερε την αμαρτία (εικ. 3, 4, 8, 9, 10). Στην κατηγορία της παραμελήσης των θρησκευτικών καθηκόντων, που στην περίπτωση των κολαζόμενων ανδρών είχαμε τον ιερέα που δεν φροντεῖ την εκκλησία, εδώ θριάσκομε εκείνη που δεν προσφέρει πρόσφορα στην εκκλησία. Η αμαρτώλη αυτή, γυμνή και σκυμμένη, ζυμώνει σε λεκάνη στην οποία τώρα μπαίνει ο διαβόλος και λεπρώνει τη ζύμη (Παναγία στη Σκλαβοπόύλαι, εικ. 1 - η τρήπη από αριστερά μαροφή της κάτω σειράς). Είναι φανέρω οτι το ζευγάρι που κοιμάται την Κυριακή και επομένως παραμελεί τα θρησκευτικά του καθηκόντα αναφέρεται εξ ίσου και στα δύο φύλα (εικ. 5). Στα ηθικής φύσεως παραπτώματα εκτός από την πόρνη δριάσκομε και τη μαυλήστρα η μαυλήστρα (προαγωγό) καθώς και την παπαΐδα την πορνεύουσα. Η τιμωρία της μαυλήστρας είναι δμοια με την πόρνη: τη φίδι της δαγκώνει το αιδίο. Η παραδαρμογύκαστρα (αυτή που κλέβει στο ζυγί) ανήκει σ' ένα παράπτωμα συνηθισμένο για τους άνδρες αλλά όχι για τις γυναικες: το συναντάμε μόνο μια φορά στην εκκλησία της Παναγίας στο

4. Άγιος Αθανάσιος στα Μπαράκταρια (Λεπτόμ.). Η πόρνη και ο όλαφημος

5. Αγία Παρασκευή Κιθρου (Λεπτομ.)⁷ Η πόρνη και ο όλαφημος

Καρύδι Αποκορώνου (εικ. 6). Το παράπτωμα αυτό αποτελεί και μια έμμεση μαρτυρία για ένα επάγγελμα που φαίνεται πώς ασκούσαν και οι γυναικες. Στα νοταριακά έγγραφα της Βενετοκρατουμένης Κρήτης μαρτυρούνται γυναικες εμπόρισσες ήδη από τα τέλη του 13ου αι. (Μαλτέζου 1984). Βέβαια οι μαρτυρίες αυτές αναφέρονται στις γυναικες ενός αστικού κέντρου, την Χάνδακα. Στη δική μας την περίπτωση θα πρέπει περισσότερο να δύομε την πλανοδία εμπόρισσα των χωριών της Κρήτης. Το όργανο της «αμαρτίας» της παραζυγιαστρέας, η λυγαρία με τα εμπορεύματα, κρέμεται από το λαιμό της.

Στην Κόλαση, σύμφωνα με τους Κρητικούς αγιογράφους, οδηγείται και η γυναικα η γλωσσού, η κουτσομπόλα και η συκοφάντισσα: η σουρευτρά ή σουρειστρά ή κουτσομπόλα: η καταλαλούσα (γλωσσού): η παρακαθητρά και η παραξαφουγ-

κάστρα ή παραξαφουγκαστρέα ή παρακρατέα. Οι τελευταίες εννοούνται σαν οι γυναικες που κρυφά παρακάθονται και κρυφακούν τα των άλλων με σκοπό να τα διαδύσουν. Ο φίδι και εδώ δαγκωνει τα μέλη του σώματος με τα οποια διαπράχθηκε η αμαρτία: το στόμα της καταλαλαύσας (εικ. 7) και τα αυτιά της σουρευτράς (εικ. 1 - η πρώτη από δεξιά μορφή της επάνω σειράς), της παρακαθητράς και της παραξαφουγκαστράς (εικ. 8). Στην ίδια ομάδα αμαρτώλων πρέπει ν' αντέκει και η ναούση αγρυπαρά (,), που τη διρούσκων στην Ναυαγία Κέρα της Κρήτας, αφού η ποινή της είναι να της δαγκωνει το φίδι το στόμα. Αυτή η κατηγορία αμαρτήματος, που εκπρωτεύεται στην περίπτωση των γυναικών με πέντε διαφορετικές παραλλαγές και βρίσκεται σε όλες σχέδιον τις απεικονίσεις ποινών, είναι ιδιαίτερα σπάνια για τους κολαζμένους ἄνδρες. Ο παρακαθητρής συναντάται σε μια

παράσταση και μόνο, στον Άγιο Ιωάννη Αέρο Μυλοποτάμου.

Η μάγισσα αποτελεί αρκετά συνηθισμένη κατηγορία αμαρτωλής. Τιμωρείται είτε όμοια με την πόρνη (εικ. 8) είτε να σέρνεται γονατιστή στο έδαφος (εικ. 1 - η τρίτη από δεξιά μορφή της επάνω ζωνής). Αυτές οι τιμωρίες είναι διαφορετικές από εκείνην που δρίσκουμε σε ποινική απόφαση του Δικαστηρίου του Χάνδακα στα 1389, όπου η κατηγορούμενη για μαγεία καταδικάζεται να μαστιγωθεί, να σημάδευτε και να της κοπούν η μύτη και τα χέλινα (Santschi 1970). Η κρηθαρήστρα, που απευκονίστηκε σε μια εκκλησία (Αγία Πελαγία Βίδανου), ερμηνεύεται επίσης ως μάγισσα, αφού αναφέρεται σε συγκεκριμένο είδος μαντικής, την κριμοματέα (Κουκουλές 1940), για την οποία δρίσκουμε αρκετές αναφορές σε Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά κείμενα (Ζωναράς, Στέφανος Σαχλίκης, Ιωσήφ Βρεννίος, Μελέτιος Πηγάς). Αλλά από την Κόλαση δεν γλυτώνει ούτε η υφάντρα, η ανυφαντρόν (Παναγία στο Καρύδι Αποκορώνου, εικ. 6). Βέβαια η παρουσία της ανάμεσα στις αμαρτωλές ξενίζει αν θεωρήσουμε ότι η γυναικα που υφίσει εκπροσωπεί τις πατροπαράδοτες «γυναικείες αρετές»: τη νοικουροσύνη και της πίστης στην ουζύκη εστία (Πηνελόπη, Καλυώ). Κάτι τέος όμως δεν μπορεί να συμβαίνει εδώ. Εκτός εάν η υφάντρα τιμωρείται γιατί δεν διαφύλαξε αυτές ακριβώς τις αρετές. Αν λαδούμε υπόψη μας πως η υφάντρη αποτελούσε την πιο συνθισμένη επαγγελματική ασχολία των γυναικών στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη και πως υπάρχουν άφθονες μαρτυρίες σε έγγραφα για τις έπαγγελματικές δραστηριότητες των υφαντρών (Μαλτέζου 1984), τότε μπορούμε να υποθέσουμε πως η υφάντρα πηγαίνει στην Κό-

6. Χριστός στην Αγία Ειρήνη Σελινού (1357/58). Οι κοιμουντες την άγια Κυριακή

7. Παναγία στο Καρύδι Αποκορώνου (13ος αι.). Η παραζυγιαστρά, ή όνυφαντρη

λαστ για επαγγελματικής φύσεως παράπτωμα. Άλλα στην εικονογραφική της απόδοση με κανένα τρόπο δεν υπονοείται πώς η υφάντρα τιμωρείται γιατί, για παράδειγμα, έκλεψε στο υφόδι. Και η επιγραφή που τη συνοδεύει την αναφέρεται απλώς ως ανυφαντού. Η αμαρτωλή αυτή ζωγραφίζεται μα τα εξαρτήματα του αργαλειού της περασμένα γύρω από το λαιμό και το στήθος της και κουβάρια με νήμα στο πλάι της. Αρκετά πιθανή φαίνεται η ερμηνεία πως στο πρόσωπο της υφάντρας καταδικάζεται το σύμφωνο της γυναικείας ύπαρξης που με την ομορφιά αλλά και την προσωπικότητά της γοητεύει τους ανδρες (Μαδεράκης 1984). Η υπόθεση αυτή ενισχύεται και από την Κρητική δημοτική ποιητική παράδοση, όπου η υφάντρα συχνά παρουσιάζεται με αυτό το πρόσωπο.

Τελευταία άφοντα στην ομάδα των γυναικών που τιμωρούνται είτε γιατί δεν θήλασσον τα μωρά τους (εικ. 9) είτε γιατί δεν θέλουν να κάνουν παιδιά (εικ. 8, 10). Και η τιμωρία που τους επιφύλασσεται είναι φοβερή: δύο φίδια τυλιγμένα γύρω από το κορμί τους θηλάσσουν από τα στήθη τους, οδυνηρή υπόμνημα του καθήκοντος που δεν εκπλήρωσαν. Το παράπτωμα εκείνης που δεν θήλασσε το ξένο βρέφος (Παναγία Αγίας Ειρήνης Σελίνου) φαίνεται ότι είναι διαφορετικό από εκείνην τους δεν θήλασσε το μωρό της.

Το επάγγελμα της τροφού, γνωστό από την αρχαιότητα, μαρτυρείται στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη (Βυζαντία) και οι όροι της εργασίας της υπάρχουν σε νοταριακά έγγραφα (Μαλτέζου 1984). Από αυτά πληροφορούμαστε και πώς το επάγγελμα της τροφού, λόγω της ειδικής φύσεως του, ήταν ιδιαίτερα ακριβοπληρωματικό. Βέβαια, όπως έχουμε επανελημένα αναφέρεται, οι μαρτυρίες των νοταριακών και άλλων έγγραφων μας δίνουν πληροφορίες που αφορούν κυρίως στα αστικά κέντρα της Κρήτης. Και έτσι δεν γνωρίζουμε αν στις συνθήκες ζώνης και διαβιστώς στα χωριά, απ' όπου προέρχεται και η παράστασή μας, μπορούσαν να υπάρχει η τροφού ως επαγγελματίας ή αν την ιδιότητά τους αυτή τη χρησιμοποιούσαν οι γυναικες μέσα στα πλαίσια της μεταξύ τους προσφοράς και αλληλοδοθησίας: Στην περιπτώση αυτή, εκείνη που δεν θήλασσε τα ξένα μωρά τιμωρείται για τη σκληρότητα και αδιάφορία της και ίσως ο ζωγράφος να είχε υπόψη του κάποιο συγκεκριμένο γεγονός;

Αρκετές από τις κολαζόμενες γυναικες που συναντήσαμε στις κλικλαίες της Κρήτης, δρίσκονται και σε μνημεία άλλων περιοχών του Βυζαντίου

8. Άγιος Νικόλαος στο Νιό Χωρί Αποκορώνου (15ος αι.). Ή καταλάουσσα

9. Αγία Παρασκευή Κίτυρου. Ή μη θηζανούσα τά νοιτά, ή πόρνια

νού χώρου. Για παράδειγμα, η γλωσσό (ΟΠΟΥ ΚΑΤΑΛΑΛΗ) εντοπίζεται στη Yilianni Kilise (9ος-10ος αι.) της Καππαδοκίας. Εκείνη που κρυφακούει (ΟΠΟΥ ΠΑΡΑΚΡΩΑΤΕ) απεικονίζεται επίσης στη Yilanli Kilise. Η γυναίκα που δεν θήλασε το μωρό της ζωγραφίζεται ανάμεσα στους κολαζόμενους της Ντέτσανη (1335-1350). Τέλος η αποστρέφουσα τα νήπια υπάρχει στη Yilanli Kilise και το νάρθηκο της Παναγίας στην Αϊνου (1332-1333) της Κύπρου. Για ανάλογα παραπτώματα τιμωρούνται στοι κολαζόμενες στη Μαυριώσα της Καστοριάς (αρχές 12ου ή 13ου αι.) και στη Σποτασάνη (περ. 1265). Παρόλο που δεν υπάρχουν επιγραφές επεξηγηματικές των αμαρτημάτων, το είδος της τιμωρίας που τους επιβάλλεται από τα φίδια (τους δάγκωνουν το σώμα, τα στήθη κλπ.) είναι δηλωτικό των παραπτωμάτων τους.

Αυτή η ομοιογένεια των κολαζόμενων, σε μνημεία που απέχουν μεταξύ τους και γεωγραφικά και χρονικά, υπόδηλωνει την υπάρχει κοινών πγγών φιλολογικών και εικονογραφικών, που θα είχαν διαδικθεί από παλιά σε όλο το Βυζαντινό κόσμο. Για τις εικονογραφικές πηγές των παραστάσεων των κολαζομένων, με τη μορφή δηλαδή εγχειριδίων ζωγραφικής, δεν υπάρχει απ' όποιο έργων καμιά μαρτυρία. Αντίθετα, φιλολογικές πηγές γνωρίζουμε αρκετές: την Αποκάλυψη του Αποστόλου Πέτρου, την Αποκάλυψη του Αποστόλου Παύλου, που χρονογραφούνται ανάμεσα στον 4ο και δο άι και εκείνη της Παναγίας. Η Αποκάλυψη της Παναγίας παραδίδεται σε χειρόγραφα από το 15ο αι. και μετά, πρέπει όμως να είναι παλαιότερη και φαίνεται ότι υπήρχε τουλάχιστον στην περίοδο που μελετούμε εδώ

(από το 13ο αι.) αφού ιδιαίτερα στα κείμενα αυτά βρίσκουμε τα περισσότερα από τα αμαρτήματα που εντοπίσαμε στις εκκλησίες της Κρήτης. Αυτά τα κείμενα των Αποκαλύψεων είχαν τη μορφή απόκρυφων διηγήσεων για τον Κάτω Κόσμο και αφανώλαν θα ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή αναγνώσματα. Αναφέρονται στην Κόλαση και στους τιμωρούμενους σ' αυτήν βρίσκομε και στη Βία του Οσιού Βασιλείου του Νέου, ασκήτη του 16ου αι., σε χειρόγραφα του βίου του που χρονολογείται στο 13ο αι. Αλλά και στην Αγία Γραφή δρίσκομε αναφορές σε αμαρτίες και ανθρώπινα παραπτώματα (Αποστόλος Παύλου, Προς Ρωμαιούς, 1,26-31).

Στα παραπάνω κείμενα, όπως είναι φυσικό, αποτυπώνονται οι κοινωνικές αντιτίθεμες για την αμαρτία και την τιμωρία της, αντιληφείς στις οποίες τον καθοριστικό ρόλο παίζει η Εκκλησία. Αυτό αποκτά μεγαλύτερη σημασία στην περίπτωση των κολαζόμενων γυναικών, που μελετούμε εδώ, γιατί είναι γνωστός ο μισογυνισμός της Εκκλησίας και η άποψη της πως η γυναικες είναι «από καταβόλης» και «εκ φύσεως» αμαρτωλή (Εὐα). Και αυτή την άποψη τη διέπονται και εικονογραφικά στις εκκλησίες. Στις παραστάσεις, για παράδειγμα, που διατηρούν τη συνοπτική απεικόνιση των κολαζομένων, εκεί σε αμαρτίες προσωποποιούνται, πολλές, φορές, με τη μορφή γυναικών γυναικών τυλιγμένων με φίδια (π.χ. στη Σποτασάνη της Μιλεσεΐα και τη Μητρόπολη του Μαστρά).

Την άποψη ότι οι γυναικες είναι περισσότερο αμαρτωλές από τους άνδρες και επομένως η παρουσία τους στην κόλαση είναι πολυπληθές.

10. Παναγία στο Καρύδι. Η πόρη, ή αποστρέψουσα τα νήπια

στέρη εκείνης των ανδρών, τη βρίσκουμε διατυπωμένη στην Αμαρτωλών Σωτηρία του Κρητικού Αγιασμού Λάνδου, που ήταν μοναχός στο 'Άγιον Όρος. Το κείμενο αυτό γράφτηκε στα 1641 αλλά οπωθήποτε απηχεί και παλαιότερες απόψεις περί του θέματος. Παρέβαθε αυτούσιο το σχετικό απόστασμα: «Καθώς ένας δαιμονιζόμενος ωρμόδρομος, ότι έξωρικε τις Πνευματικός τό δαιμονίον νά ευγή από τόν πασχοντα, και έρωποτ τόν νά τού είπη, τίνες εκολά-
σουντα εις τόν αρθρόν περισσοτεροι, οι ἀνδρες, ἢ αι γυναικες και ὁ δαιμονίον είπεν, δηι αι γυναικες. Ό δε Πνευματικός ἀπέκρινατο, λέγων. Δέν ουο πιπεων, οι γυναικες δεν κάμουν τινα πραγματειαν, ή συναλλάγματα, ούτε πουλουντην ἡ ἀγορά-
ζουσι. και ἄλλα τοιαύτα, όπου οι ἀνδρες μετέρχονται, απαγούντες ἔνας τόν ἄλλον, και ἀδικευούνται. λέγει τοι
ὁ δαιμονίον δια τέσσερα ἀμάρτημα, όπου κάμουν αι γυναικες, κολαζουν-
ται περισσότεραις. Πρώτον, διατι στολίδουνται, και εύωμορφίζουν τήν
σάρκα τους με χρώματα, νά δεγκυσσον
ώραποτε από τήν φωστήν εύ-
πρεπειαν, όπου ὁ πλάστης τούς εδώ-
κε. θ' διά τάς μαντίας αὐτῶν και
παραπτηρία, όπου γηγένουν, χύ-
νουν κάρβουνα, θάνουσι κλύδωνας,
και κλήρους, νά ιδούν τό ριζικόν
τους, δεν δανειζούνται τάς ἀρχημηνειας,
ούτε στιαν δίδουν μερικά ημερας,
πιπευσσουν δρόνεις φωνας, και ἀλ-
λας ὄμοια μαντίας ποιουσι. Τρίτον,
διά τήν σύουρα, και καταλαλίαν,
ὅπου λέγουνται ού μόνον εις τόν οι-
κον, ἄλλα και εἰς τήν Εκκλησιαν, και
δεν προσέχουν τοις λεγομένοις. Τέ-
ταρτον δε και χειρότερον πάντων.
διατί δέν ἐξομολογούνται καλώς, νά
τα είπουσιν εις τόν Πνευματικον αλ-

λά λέγουσιν ολίγα τινα διά τόν τύπον
μάνον, πώς ἔξομολογήθησαν, και ούτοι
κοινωνουσαι ἀνάξιως, κολαζουν-
ται. ήγουν αι ἀφρονες γυναικες.
(Αμαρτωλών Σωτηρία, κεφ. ίγ')

Ο κατάδογος των κολαζούμενων γυ-
ναικών που βρίσκομε στις εκκλησίες της
Κρήτης δεν καλύπτεται εις ολό-
κλήρους από τις γραπτές πηγές που
γνωρίζουμε. Επομένως πολλές από τις
τιμωρούμενες γυναικες εκφράζουν
περισσότερη τις κοινωνικές αντιλή-
ψεις της εποχής που δημιουργήσε-
αυτές τις παραστάσεις. Άλλοι ακόμη
και οι άλλοι οι αμαρτίες των κολαζού-
μενών γυναικών υπήρχαν σε γρα-
πτές πηγές που δεν έχουν, αυθει., η
απεικόνιση κάποιων συγκεκριμένων
ομαρτημάτων θα ήταν και πάλι ενδι-
κτική των αντιλήψεων που έφεραν
εκείνοι που έκαναν την επίλογη κα-
θώς και εκείνοι στους οποίους απευ-
θύνονταν οι παραστάσεις κάθε μιας
εκκλησίας. Δεν, θα πρέπει να ξεχνά-
με ότι οι εκκλησίες στις οποίες έχο-
με μέχρι σήμερα εντοπίστηκαν παραστά-
σεις κολαζούμενών που αναφέρονται
σε συγκεκριμένα αμαρτήματα είτε
θρίσκονται σε αριστικές περιοχές
(Καππαδοκία, Μάνη, χωρά της Κρή-
της) είτε αποτελούν κτίσματα μονα-
στική (Στουντέντα, Νέτσανη κλπ.).
Εκπροσωπούν δηλ. δύο χώρους απο-
κομμένους είτε γεωγραφικά (ταπο-
γραφικά) είτε πολιτισμικά από τα
αστικά κέντρα, όπου θεωρούμε ότι
διαμορφωνόντουσαν νέες πιο προ-
δευτικές αξίες και αντιλήψεις.

Οι παραστάσεις των κολαζούμενων
γυναικών μας δίνουν πληροφορίες
σε πολλά επίπεδα. Από τη μια αντα-
νάκλων τις κρατούσσες αντιλήψεις
για τη γυναικειότητα και τον κοινω-
νικό ρόλο των γυναικών και από την
ἄλλη αποτελούν έμμεσες μαρτυρίες

για τη θέση της γυναικάς. Είναι εν-
δεικτικό μιας τέτοιας κοινωνίας η τι-
μωρία που επιφυλάσσει σ' εκείνη που
αρνείται να κανει παιδί, να επιτελέ-
σε δηλ. εκείνου που θεωρείται η βασι-
κή κοινωνική της αποστολή. Και είναι
επίσης ενδεικτικά των συντηρητικών
δομών μιας αντιφατικής κοινωνίας
τα παραπτώματα της γλώσσους, της
κουτσουμπόλας και της συκοφάντι-
σας, μιας κοινωνίας που κρατάντας
τη γυναικα στο περιθώριο και την
αμάθεια δημιουργεί τις προϋποθέ-
σεις για να ευδοκμήσουν όλα αυτά
τα «γυναικειά» χαρακτηριστικά, για
τα οποία στη συνέχεια την τιμωρεί.
Μέσα σε μια τέτοια κοινωνία, η ίδια η
γυναικα γίνεται συχνά φορέας των
πιο συντηρητικών αξιών ζωής και των
πιο οπισθόδομικών απόψεων, όπως
αυτών που για παράδειγμα εκφρά-
ζονται μέσα από τη γυναικα-μάγισσα.
(Βέβαια μια τέτοια ερμηνεία δεν
παρίνει υπόψη τη γυναικα που
κατηγορείται ως μάγισσα για τους
ακριβών αντιθέτων λόγους. Γιατί
εκφράζει αξίες ζωής που προπο-
ρευούνται της εποχής της, αντιλήψεις
ανάρμοστες για το φύλο και τον κοι-
νωνικό της ρόλο και γι' αυτό αλλόκο-
τες και παράδοξες. Η αποψη αυτή
έχει υποστηριχθεί, με πειστικά επι-
χειρήματα, σε σύγχρονες μελέτες
για τις μάγισσες στη Δυτική. Φαίνεται
λοιπόν, ότι τα αμαρτήματα για τα
οποία τιμωρούνται οι γυναικες στις
εκκλησίες που εξέτασμε απηχών,
πολλές φορές, μια πραγματική κατά-
σταση γύρω από αυτές. Μια κατάστα-
ση ομών για την οποία συχνά δεν εί-
ναι οι υπεύθυνες.

Την πραγματική κατάσταση γύρω
από τη θέση των γυναικών, τουλαχι-
στον στα χωριά της Βενετοκρατού-
μενης Κρήτης, εκφράζει και το γεγο-
νός ότι πολλοι σπάνια τιμωρούνται για
επαγγελματικά παραπτώματα είδη αδι-
κήματα. Μόνο η παρανυαστρέα
(πλανδία εμπόρισα) αποτελεί έμ-
μεση μαρτυρία για ένα επάγγελμα,
που ασκούσαν και οι γυναικες την
εποχή αυτή. Αν αντιπαραβούσεμε τα
επαγγελματικής φύσεως παραπτώ-
ματα των γυναικών με εκείνα των κο-
λαζούμενων ανδρών (βλ. τη σύντομη
αναφορά τους στην αρχή του κειμέ-
νου), θα διαπιστωθούμε την ποσοτι-
κή υπεροχή των δεύτερων. Τούτο
αποτελεί ένδειξη για τη σχεδόν ανύ-
παρκτη επαγγελματική ενασχόληση
των γυναικών το χρόνια αυτά. Εξάλ-
λου αυτό διατυπώνεται καθαρά και
στο απόδικα από την Αμαρτωλών
Σωτηρία, που είδαμε παραπάνω. (Οι
πληροφορίες των νοταριακών εγγρά-
φων για τα γυναικειά επαγγελματα
στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη ανα-
φέρονται, όπως ήδη είπαμε, στις γυ-
ναικες του Χάνδακα).

Τελειώνοντας θάθελα να υπογραμμίσω και το «ωμφρονιστικό» χαρακτήρα αυτών των παραστάσεων, μέσα από την εικονογραφική κριτική που ασκούν. Μπορούμε να φανταστούμε το δέος των εκκλησιασμένων κάθε φορά που αντικρύζαν τις παραστάσεις αυτές και τον τρόμο τους μπροστά στη σκληρότητη της τιμωρίας που τους περίειν, αν θα τολμούσαν να διαπρέψουν κάπιο από αυτά τα «αμαρτήματα». Βέβαια το γεγονός ότι πολλά από τα παραπτώματα αυτά θα παρουσιάσουν μια διαχρονική ισχύ δέκα αιώνων, όπως δείχνει η παρουσία τους σε εκκλησίες από την Υιολη Kilise του 9ου-10ου αι. μέχρι την Αγιά Μαρίνα Κιασού στο Πήλιο των αρχών του 19ου αι., υπόδειλον πως η «ωμφρονιστική» αποστολή αυτών των παραστάσεων δεν υπήρξε ιδιαίτερα επιτυχής.

Βιβλιογραφία

- Gerola 1908: G. Gerola, *I monumenti Veneti nell' isola di Creta*, τόμ. 2 (Βενετία, 1908), 340-346.
 Μαδεράκης 1978/81: Σ.Ν. Μαδεράκη, «Η Κόλαση και οι ποινές των κολασμάνων στην θέματα της Δευτέρης Παρουσίας στην εκκλησία της Κρήτης», *Άγιος Ιησούς Πέτρος*, έτη Α'-Δ', τεύχη II-VI (1978-81), 185-236, 21-80, 51-130.
 Μαδεράκης 1984: Σ. Ν. Μαδεράκη, «Αναζητήσεις των Κρητικών αγιογράφων στην παρούσα του ύμνου στο θέμα των Ποινών σε τρεις εκκλησίες των Χανίων», *Χανιά* 1984. Εταιρία Έκδοσης του Δήμου Χανίων, 80-91
 Garidis 1982: M. Garidis, «Les punitions collectives et individuelles des damnés dans le Jugement Dernier du XIIe au XIVe siècle», *Zbornik za likovne Umjetnosti*, 18(1982), 1-18
 Garidis 1985: M. K. Garidis, *Etudes sur le Jugement Dernier post-byzantin du XVe à la fin du XIIe siècle. Iconographie-Estétique*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (Θεσ/κη, 1985)
 Μαλτέζου 1984: X. Α. Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναικάς στις νοταριακές πράξεις τη περίοδο της Βενετοκρατίας», *Κρητολογία*, τεύχη 16-19 (Ιαν. 1983-Δεκ. 1984), 62-79
 Santschi 1970: E. Santschi, «Médecine

et justice en Crète vénitienne au XIVe siècle». *Θραυσματά*, 7(1970), 82-96
 Κουκουλέ 1940: Φ. Κουκουλέ, «Σύμβολη εις την Κρητική λαογραφίαν επι Βενετοκρατίας», *Επετηρίς της Επαρχίας Κρήτης* Σπουδών, τόμ. Γ (1940), 1-101

Κ.Π. Χατζηώαννου, «Αι παρασάδεις των κολασμάνων εις τους Βιζαντίνους και Μεταβυζαντίνους ναούς της Κύπρου. Επετηρίς Επαρχίας Βιζαντίνων Σπουδών, τόμ. ΚΤ» (1953), 290-303
 D. Mouriki, «An Unusual Representation of the Last Judgement in a Thirteenth-Century Fresco at St. George near Kouvaras in Attica», *Δελτίον της Χριστ. Αρχαιολ. Επαρχίας*, περ. Δ', τόμ. Η' (1975-76), 145-171.

N. et M. Thierry, *Nouvelles églises pré-venues de Cappadoce, Région du Hasan Dağı* (Paris, 1963), 100-101, πιν. 50a (Yiannili Kilise)

P. Mijović, «Personnification des septes pechées mortels dans le Jugement dernier à Sopocani». *L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopocani 1965* (Beograd, 1967), 239-248.

M. Chatzidakis, *Mystras. The Medieval City and the Castle. A Complete Guide to the Churches, Palaces and the Castle* (Athens, 1981), εικ. 27 (Μητρόπολη Μυστράς)
 Σ. Πελεκανίδη, *Καστρο. Ι. Βιζαντινοί τοιχογραφίες*. Πίνακες (Θεσ/κη, 1953), πιν. 818, 828 (Παναγία Μαυριώπασσα)
 C. Tischendorf, *Apocalypses Apocryphæ Mosi, Esdrae, Pauli, Iohannes item Mariae Dormitionis, Additis Evangeliorum et Actuum Apocryphorum Suplementis* (Lipsiae, 1866) (Αποκάλυψη Παύλου)

M.R. James, *The Gospel According to Peter and the Revelation of Peter* (London, 1892), 89-93 (Αποκάλυψη Πέτρου).
 H. Pernot, «Descente de la Vierge aux Enfers d'après les manuscrits grecs de Paris», *Revue des Etudes Grecques*, 13(1900), 233-257 (Αποκάλυψη Παναγίας)

Χρ. Αγγελίδης, *Ο βίος του Οσίου Βαρλαήμου του Νέου* (Ιωάννινα, 1980)
 Βιβλίων ωραϊστών καλούμενων αμαρτιών αυτηρία αυντηθεν της κοινής των Γραικών διαλέκτων παρά Αγαπητού μοναχού του Κρήτης ουν την Αγία Όρη του Αθώ ασκήσαντος και νευρικά ματατυπώντων κατά την διερθρίσθισιαν έκδησην παρά Νικολάου Βουβούλιου λατροοφιστού. Ενετίηται 1771.

* Οι ασπρόμαυρες φωτογραφίες και οι έγχρωμες διαφάνειες που χρηματοποιήθηκαν στο δημοσίευμα αυτό προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο του κ.Σ.Μαδεράκη, τον οποίο και από τη θέση αυτή ευχαριστώ.

The Representations of Sinned Women on Wall-painted Churches of Crete

M. Vassilaki

The sinned women, a part of the iconography of the Last Judgement, belong along with the sinned men to the representation of the Hell theme. They are depicted naked with snakes coiling around their bodies and punishing them for sins described by inscriptions. This clear definition of penalties of the sinners is an iconographical variation that appears already by the ninth to tenth century and becomes very popular in the thirteenth to fifteenth century.

The popularity of the theme, which almost becomes an indispensable subject in the wall-paintings of Cretan churches during the fourteenth and fifteen century, in combination with the churches' limited space owing to their small size, will lead to the representation of the sinner's tortures in independent scenes and not necessarily in the subject of the Last Judgement.

The fact that the sinned are punished more often for faults of social and moral character than for penal acts offers the opportunity for a study beyond the iconographical analysis of the subject. Thus, through these representations one could indirectly make a thorough research on the social conceptions of an epoch, the beliefs and prejudices concerning vices, sins and evil. This is the objective of the present article, which through the representations of the sinned women tries to find out the attitude and conception of an era for the female sex.

... Ήσαν δέ καὶ ἄλλοι γυναικεῖς τῶν πλοκάμων ἔξηρτμέναι ἀνωτέρω τοῦ βορθροῦ ἐκείνου τοῦ ἀναπαθλάζοντος αὐτὰς δέ ήσαν αἱ πρόσωπα κοδμήσιοι.... (Αποκάλυψη Πέτρου, παρ. 9).

... κακεῖ ἐκδηντό γυναικεῖς ἔχουσαι τὸν ἵχωρο μέρη τῶν τραχηλῶν, καὶ ἀντίκρις αὐτῶν πολλοὶ παιδεῖς σίτινες ὄμοι ἐτίκτοντα καθῆμενοι ἐκλαίον· καὶ προήρχοντο ἐξ αὐτῶν φλόγες πυρὸς καὶ τὰς γυναικάς ἐπλήσσονται τὰς οὐρανούς... (Αποκάλυψη Πέτρου, παρ. 11)

... αυτοὶ εἴλον αἱ οὐκ θκουσαν τῶν γονέων αὖτε, ἀλλὰ πρὸ τῶν γάμων ἐμίαντο τὴν παρθενίαν αὐτῶν (Αποκάλυψη Παύλου, σ. 60)

... αυτοὶ εἴλον αἱ φθειρόσαν έσαυτος καὶ τὰ δέρφη αὐτῶν ἀποκτείνασαν. ἢλθον οὖν τὰ δέρφη κραδόντα εἰδίκτων ήμας ἐκ τῶν μπέρων ἡμῶν (Αποκάλυψη Παύλου, σ. 61)

... Καὶ εἴδεν γυναικάς κρεμαζόμενην ἐκ τῶν δυν ἀωτῆς αὐτῆς, καὶ πάντα τὰ θηριά κατέτρωγαν αὐτήν. Καὶ ἤρωτον ἡ Κεχαριτωμένη· «Τί ἔστιν αὕτη, καὶ τί τὸ ἀμάρτινον αὕτη;» Καὶ ὁράχεις ὁ ἀρχάρχης· «Ἄστι ἔστιν Παναγία, ἡ παρακαλουμένη εἰς οἰκους τὸν τάρπον αὐτῆς καὶ ομβιλάσσουσα λόγον πρὸ τοῦ ποιῆσαι μάχος. Καὶ διὰ τοῦ οὐτως ὡδὲ κολάσσεται». (Αποκάλυψη Παναγίας, παρ. 7)

... Καὶ εἶδεν ἐκεὶ νεφέλην πλωμένην καὶ κλίνων ὡς φλόγα πυρὸς· καὶ κατέκιντο ἐπάνω τῶν κλινῶν πλήθος ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, καὶ πυρίων δρόκοντας ἐπέκεινον ἐπάνω αὐτῶν, καὶ θήσιον αὐτῶν, καὶ ἐκαίστοντο ὑπὸ τοῦ πυρὸς καὶ καλάμου. καὶ φλόγη πυρὸς

κατέκινεν τοὺς ἀμαρτιλόους...

... «Οὗτοι εἰσίν. Παναγία, σίτινες τὸν δρόβρων τῆς ἀγίας κυριακῆς κατάκεινται ὡς νέκροι καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν οὐκ ἀπέρχονται. Καὶ διὰ τοῦ οὐτως ὡδὲ κολάσσονται (Αποκάλυψη Παναγίας, παρ. 9).